

^

!

\

,

^
1

—

¥

« »
1981

63.3(2К)л6

С31

Сейдімбеков Ақселеу.

С 31 Күңгір-күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар.-Алматы: Жалын, 1981,— 240 бет.

Тарих, мәдениет ескерткіштері біздің елде халықтың рухани асыл казынасы ретінде мемлекет қамқорлығына алынған. Автор бұл кітабында мол тарихи, археологиялық, этнографиялық деректерге сүйене отырып, туған жер төсіндегі ескерткіш белгілер туралы сыр шертеді. Ұрпақтардың рухани сабақтастығы, халқымыздың терең тамырлы мәдениеті, бүгінгі гүлденін-көркейген Советтік Қазақстанның кемел шағы жайында ой толғайды.

63.3(2К)л6 + Қаз2

С $\frac{70803-192}{408(05)81}$ —37-81-4802000000

(С) «Жалын» баспасы — 1981

Ұлы сахараны ескі дәуірлерде қоныстанған мал бағушы тайпалар жасаған мәдениет, өнер — ойға зор әсер ететін, зерттеуді керек қылатын бір таңсық нәрсе. Олардан бүгінге дейін сақталып келген көркем бейнелер қараушыны еріксіз өзіне тартып, Отанының ескі дәуірдегі мәдениет үлгісін жарқын түрде сипаттайтын, бүгінгі рухани қазынасының арналы бір саласы болып отыр.

Совет дәуірінде археологтар зерттеуімен табылған қаншама байлықтар бар, оның көбі алтыннан, күмістен, әдемі қоладан жасалған сұлу дүниелер. Олар — бүгінгі совет музейлерінің айшықты асыл қазынасы, сонымен бірге елдің өткен ғұмыр шежіресінің жанды айғақтары. Міне, осынау әр текті, шалғай өрістерден тартылатын мол-мол мағлұмат аз аяда ғана белгілі. Арнайы шұғылданып жүрген тарихшы, археолог ғалымдар қазір қыруар деректер жинақтап үлгерді. Ал қалың оқушы қауым, әсіресе жаңа талап жауқазын жастарымыз сол байтақ мағлұматтарға құныға ден қоюы оңайға түспейді. Ғылымның қиын қалтарыстарынан дұрыс жол тауып шығып, пайдалы ұғым-түсінік орнықтыру үшін, жас адамға әр қашан қолқабыс жасап отыру парыз. Жас ұрпаққа жақсы өнеге көрсетудің небір ұрымтал үлгілері мәдениеті озық елдерде аса ыждаһатпен қолға алынады. Мұның ең бір жарқын айғағы ғылымның әртүрлі тегін тектейтін көпшілік қолды кітаптарды шығаруға ден қою деп білемін. Сонда ой-санасы орныға бастаған, қиялы қара қанаттанған жас ұрпақ ел-жұртына пайдалы талпыныстарға ден қойып, өнегелі ғұмыр кешпек. Ақселеу Сейдімбековтың «Күңгір-күңгір күмбездер» деп аталатын кітабы осындай шуақты ойларға тиек болатын еңбек.

Автор байтақ даладағы бақташы елдердің тарихына, географиясына, қандай тіршілік жасағанына ерекше көңіл қойып, әсіресе олардың мәдениетіне, өнер түріне, әдетіне, істейтін ісіне, тігетін киіміне, ішетін асына, ғұрпына, барлық этнографиясына жарқын көзбен қарап, оларды ғылыми, көркем тілмен айтып беруді мақсат еткен. Қытай, грек, латын тілінде бақташылар туралы жазылған байтақ мәліметтерді пайдалана отырып, кейінгі замандағы атақты саяхатшыларды, топ-тобымен зерттеген ғалымдарды еске түсіріп отырады. Сондықтан да болар А. Сейдімбеков кітабын әрі ғылыми дұрыс, әрі жанға жайлы жұғымды, көпшілік әдемі түсінетін, жарқын тілмен жазған.

Кітаптың ішіндегі терең оймен жазылған бір бөлімі—көп ғасырлар ішінде көшпелілер даласында жасалған байтақ мәдениет, оның тұлғалары, сабақтас болып өсуі, өркенді дәстүрлері туралы.

Мәдениет дегеніміз—адамзат баласының ақыл-ойы, маңдай тері, қажырлы еңбегі; мұның бәрі — зор қоғамдық сипат. Қазақстанның кең сахарасында бүгінде 25 мыңнан астам тарихи-мәдени ескерткіштер бар. Олардың үлкен бір тобы Қазақстанда қола дәуірінің ұлы бір мәдениет үлгісі (цивилизация) болғанын сипаттайды, оның сирек жолығатын түрі қола дәуіріндегі қыстақтардың орны, кен қазып шығарушылардың қыстаулары, зәулім қалқа тастан жасалған архитектура көрінісі, биік меңгірлер — қалқа тастар, қанат тастар, қотан тастар. Бұлармен сабақтас болып тұрғызылған бақташы тайпалардың зәулім обалары — тас оба, жер оба, бес. шатыр. Олардың ең зәулімдерін Т. У. Аткинсон Тарбағатай тауынан, Қапал тауынан, Іле өзені бойынан көріп, қағазға түсірген. Сондай зәулім төбелер (оба) әсіресе Орталық Қазақстанда, Ертіс бойында, Алтай, Қалуа, Сауыр тауларында орасан көп.

Мәдениеттің өнерге негіз болған енді бір түрі мүсін тастар. Бақташы елдің шеберлері тас қашауды, кен қазуды жетік білген. Қазақстандағы мүсін тастың ең ескі түрі Ғұндар заманында шыға бастаған. Олардың ерекшелігі — өте биік етіп жасалғаны (4-5 метрге дейін), мұның үлгілері Қарқаралы тауының ішінде (Ақ-қойтас), Атасу өзенінің бойында сақталған. Оны бастырып шығаруға мүмкіндік болмай отыр.

Мүсін тастың көбі түркі қағанаты кезінде қойылған. Ол Қазақстанның барлық жерінде кездеседі, олар көбінесе ескі замандағы атақты ерлерді, ақылды билерді, ақын-жырауларды суреттейді (Қарқаралы, Баян-Аула, Қөкшетау, Ұлытау). Қыпшақ дәуірінің мүсін тастары көбінесе мал күтетін әйелді, қойшыны, бақсыны қадірлейді, малды көбейтетін солар деп түсінген. Қарлық, шектілердің мүсін тастары да осы тәрізді, сонымен қатар, олар саятшы, құсбегілерді, сұңқар, лашын, қаршыға салатын аңшыларды тас мүсінмен бедерлеп отырған.

Қазақстандағы қала мәдениетінің қалдығы орасан көп, олар өліп жатқан тау сияқты Жетісуда, Шу, Талас өзені бойында, Сырдария, Арал теңізі өлкесінде, Орталық Қазақстанда, Жайық, Жем өзені бойында, Маңғыстауда жиі-жиі кездесіп отырады.

Міне, сан ғасырды көктей өтіп сабақтасып жатқан осы байтақ мәдениет қалдығын, көркем мұраларды жүйрік біліп түсінуге, оларға тарихи мән беріп, зерттеуге көп шеберлік керек. Біздің бұл өскен заманда Отанның тарихын, оның мәдениетін жүйрік білудің зор мәні бар. Ол — Отанды ардақтайтын ой-сананың бір түрі. Бұл мәселені В. И. Ленин 1918 жылы қол қойған мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі Декретте ашып сипаттаған. В. И. Ленин мәдени мұраларды мемлекет қамқорлығына алып, оған арнаулы қаржы бөлуге зор көңіл бөлді.

Осыларды еске алып отырып, жазушы А. Сейдімбеков сахарада-

ғы мәдениет нұсқаларына, белгілеріне айрықша көңіл бөледі. Ол үшін Сарыарқаның географиялық-мәніне тоқталып, оның әдемі тау-тасын, өзендерін, сай-саласын, үңгір-оқаптарын, архитектуралық үлгілерін, мал өсіріп, егін салуын өте жарқын түрде терең мағынада көрсетіп бере алған. Оның бүгінгі заманда да гүлденіп келе жатқаны жан-жақты сипатталады.

Автордың аса көп ой бөлгені—бақташылар дәуірі. Олардың қонысы, тұрмыс жағдайы, мәдениет қалдығы. Соның ішінде көбірек жүгініп отыратыны сактар (не скифтер), ғұндар, үйсіндер, қаңлылар, кейінірек түркі қағанатына кірген тайпалар. Олардың әдемі киіз

үйлері қытай тарихы бойынша Лу-Мао-Цзай кітабынан алынған, бөріні, маралды қадірлеуі, тұлпар ат, желдей жүйрік нар түйелерді жарыстырып қызық көруі, сол ортаның рухани тіршілігі, ескі жазулары болғаны: ертеке, аңыздары, қария сөздері, шешендік сөздері, эпос жырлары болғаны кітапта тартымды әңгімеленген ғылыми ойларға өріс болған.

Ескі тайпалардан өздерінің тарихтағы ізін суытпай бері қарай өсіп келгендері — үйсін, қаңлы, дулат, суандар (қытай жазуында юебань, чужан), қыпшақтар, арғындар, наймандар (сегіз өзгіз), уақкерейлер, адайлар, кердерілер, қыяттар (қоңыраттар). Олардан тараған әйелдер ер жігітпен бірдей еркін болды (Құртқа, Ақжүніс, Назым, Қарлыға). Атақты би, тегіндермен қатар ел басқару ісіне қатысқан данышпан әйелдер де аз болмаған. Абулғазы тарихшының айтуынша, Сырдария бойын мекендеген бір оғыз ұлысының өзінен 7 данышпан қыз шығып, ел билеген, соның бірі атақты Алпамыс батырдың әйелі — Гүлбаршын, ол қыз өлгенде оның атына оғыз бен қыпшақтар бір қаланың атын "Баршын-кент" деп қойған. Баршынды жақсы көрген оғыз ұрпақтары — кейінгі қазақтар оны «Қыз қала» деп атаған. Оған таяу тұрған атақты Көк-Кесенені Абулғазы осы Баршын сұлудың күмбезі еді дейді. Сондай тарихта аты қалған әйелдердің бір тобы Баян сұлу (күмбезі Аякөзде), Белең-ана, Жұбан-ана (күмбездері Сарысу өзенінің бойында сақталған), Құлан-қатын, (XIII ғ. Шыңғыс ханның тоқалы), Болған-ана (XIII ғ.) Жошы ханның қызы, Қаңлы сұтандарының бәйбішесі (күмбезі Кеңгір өзенінің аяғында). Бұл атақты белгілер XVIII ғасырдан бері қарай орыс әдебиетінде әдемі айтылып келеді. А. Сейдімбеков өз кітабында байырғы еңбектерге ыждаһатпен, ұрымтал жүзіне отырып, әдемі ойлар айтады, тарих, мәдениет белгілерін қорғайтын орындарға жарқын кеңес береді.

Жазушының көп ой бөлген мәселесі, ғасырлар бойы сақталып келе жатқан кейбір тарихи қымбат белгілерді қалай сақтап қалу жайы. Олардың көбі бүгін-ертең жойылып кетуге жақын тұр. Олардың ішінде әдемі сәулет өнері Алаша хан мазары, (XI ғ.), Аяққамыр (XI ғ.), Жошы-хан мазары (XIII ғ.) т.б. басқалар. Мұндай

қымбат ескерткіш белгілерді сақтамай, тоздырып алу өшпейтін бір өкініш қой.

Мәдениеттің күрделі ізін жазушы А. Сейдімбеков толып жатқан тас үңгірлерден, тас бетіндегі сайраған суреттерден көреді. Сондай жарқын ойлардың бірі Орталық Қазақстанның, Бетпақдаланың жер аттары, сол Бетпақдаланың ұзақ шөлін ерте кезде кесіп өткен неше алуан сусыз жолдары туралы. Соның бәрі де тартымды тілмен, жүйелі оймен, әсіресе ел ішінен ерінбей жинаған қызықты деректерімен баурап отырады.

Сайып келгенде, кітап өте мазмұнды, білікті де бай деректерге сүйеніп, әдемі тілмен жазылған, көпшілік құлашына оқиды деп сенеміз. Кітаптың түйінді ойы — тарихи-мәдени белгілер ұлы Отанның бір қырын танытар айнасы дегенге саяды.

Әлкей МАРҒҰЛАН,
академик.

I. CYPИKеH,
 i 6ip i
 e i- , - ,
 c F F .
 ieie F -
 , Yi Y... TYce
 Yeii
 ei. - F
 - ci ice, -
 c F eceeieeii ii
 F i ii e i,
 Yeci .
 c F i
 F ,
 F F c F F
 F , cieei i
 Yie TYie
 iie
 Yie ?! eie ,
 - F ei -
 K F eiii,
 i, i
 eie F .
 cYe
 , c F ? F ie i?
 TYii i
 F . iei ei —« » F
 , F

бастайтынын сұрай түссеңіз: «Е-е, шырақтарым, бұрынғының айтуы рас болса, бұл жол Ханбалық деген шаһардан басталатын керуен жолының бір тармағы болса керек. Мандайы Жатжұрт деп аталатын түнек далаға жетіп жоғалады екен»,— дейді қариялар. Шығыстың, Батыстың, ұлы Сібірдің ортасына түскен көне тарихтың табан ізі туралы ауызша жеткен дерек осымен бітеді. Әрине, айтақыр жолда асық ойнаған балалар Ханбалық деген шаһардың Пекин екенін, Жатжұрт дегені қазақ даласының солтүстік жапсарынан басталатын Сібір ойпаты, одан арғы мұз құрсаңған «Джатжұд»— түнек өлке /ал-Идриси/ екенін білмейді. Енді бала қиялы әлгі бір тапшы деректі әрі қарай өзі-ақ сан-саққа жүгіртіп, осынау құлазып жатқан қасқа жолдың үстін қайнаған тіршілікке толтырады. Дулығы жарқылдап, қорамсағы салпылдаған батыр да, айыр көмей ақын да, ақ сақалы беліне түскен ақылгөй дана да, асай-мүсейін арқалаған диуана да, ат сауырына көз жасы тамған ару да, моншақтай тізілген қалың керуеннің алды-артын ораған алаяқ саудагерлер де осы жолдың үстінде ерсілі-қарсылы сапырылысып жатады. Бала қиялы тірілткен елестің бастауы күңгірт, байлауы көмескі. Мықтаса ертегі, аңыз болып тынады.

Асан Қайғы айтпақшы, «Төс табаны төрт елі атан жүрер...» көне жолдың үстінде қаннен-қаперсіз асық ойнаған ауыл балалары әрі-беріден соң зерігеді. Зерігеді де басқа ермек іздейді. Сол кезде, қозы өрісіндей жердегі жазықта құж-құж болып шөгіп жатқан қалың тас қорымды көреді. Әр қайсысы кереге қанатындай жақпар-жақпар алып тастарды әлдекім әлде қайдан көтеріп әкеліп, қырынан қоя-қоя салған. Енді бір жерде ат үстінен қол созсаң бойың жетпейтін шомбал сын тасты әлдеқандай күдірет күш иесі бір-ақ нұқып жерге қадап кеткендей. Ол да ештеңе емес-ау, одан әрі аралай түссеңіз алдыңыздан қыр мұрынды, қияқ мұртты тас бейнелер шығады. Осынау ауыл орындай жерді алып жатқан тіс-тіс, құж-құж, аңғал-санғал тас қорымды кірпік қақпай күзетіп тұрған тас батыр сияқты. Белінде — кісе, мықынында — қылыш. Тап бір елдің шеті, жаудың бетінде тұрып шөлдеген соң таңдайын жібіту үшін сапты аяғына сусын құйып алған ба дерсіз. Сол бетінде тас болып қатып қалған.

Бұл қорым қай кездің белгісі? Кімнен қалған? Мынау әрқайсысы киіз үйдің бір-бір қанатындай тастар-

ды кім, қалай, не үшін орнатқан? Білмекке құмарлық бала көңіліне осы сұрақтарға жауап іздетіп шарқ ұрғызады. Олардың жүгінетіні тағы да қарттар. Ал қарттардың білетіні сол тастардың атауы ғана. Әрбір тас белгінің бітім-болмысына қарап мық тас, дың, бал-бал, тұнжыр, сын тас, үй тас, шарбақ тас, серек тас, бағана тас, қыз тас, келіншек тас, кемпір тас, тас батыр, бақсы тас деп айдар таға ажыратып айтады. Тіптен жер аттарының өзі сол тастардың бітіммен орайлас аталады. Егер әрі қарай қаузап сұрай түссеңіз: «Е-е кім біледі, бұрынғының кісілері ірі болған деседі ғой, арғы бабаларымыздың қалдырған белгісі болар»,—деп қайыра салады.

Әрине, бала қиялына мұнан арғы деректің керегі де жоқ. Олардың ұшқыр қиялы осынау құпия тас қорымға тағы да жан бітіріп, тағы да қайнаған тіршілікке бөлейді. Небір ғажайып оқиғалар мына шомбал тастардың бір-біреуін арқалап, көз алдындағы даланың көне тарихындай күніренеді...

Әжесі айтқан ертектің әсері болар, атасы жырлаған қисса, хикаяның жаңғырығы болар, әйтеуір бала көкірегі болмашыдан осылайша байтақ әлем тудырып ала береді.

Ауыл шетіне шыққан бір топ бала мұнымен де тынбайды. Қалың қорымды түртіп оятып, тіршілік дарытқан бала қиялы сол қорымды қайтадан тас қалпына түсіріп қатырады да келесі қызықты тамашалауға ойысады.

Балалардың келесі тамашалайтын жері Аюшат деп аталатын тау аңғары. Аңғар аузында қараған жанның тақиясын түсірердей жалама жартас тұр. Мұны жергілікті жұрт «Таңбалы тас» деп атайды. Десе дегендей, жартас беті небір шимайлы суретке, құпия белгіге, қым-ғуыт таңбаға толы. Таңбалы тастың алдында қан қызыл күйген кірпіштен өрілген күмбезді мазар тұр. Мазарға қарасаң таңбалы тастың барлық құпиясын бауырына басып жатқан сол секілді көрінеді. Ал таңбалы тасқа қарасаң, анау жалтыр бетіне салынған қалың белгі мына мазардың шежіресіндей әсер береді.

Бұл да бала қиялын, балаң қиялды өз соңынан дедектете ілестіріп жөнеледі.

Аюшаттағы таңбалы тастың бауыздау алқымында үңгір бар. Үңгір аузынан жүрелеп кіруге болады. Әрі қарай кең сарай, алып күмбез. Қадам басып, бойлаған

сайын тас қараңғылық көзінді жасқап, салқын леп бетінді шарпиды. Бір сәт демінді басып, тына қалсаң алыс түкпірден су сылдыры естіледі. Оның қайдан шығып, қайда сіңіп жатқаны белгісіз.

Ауылдың балалары Аюшатты армансыз аралайды, зерікпес құмарлықпен тамашалайды. Құпия күмбездің әр кірпішін сипап, әрбір иіні мен бұрышына сұқтана қадалады. Сұқтана қадалған сайын сұлулық атты құдірет кішкене жүректеріне мәңгілікке қонақтап жатынын олар сезбейді, әрине.

Ал жартастағы жазуларға қараған кезде балалардың қиялы қанаттанып кетеді. Тас бетіне салынған мыңдаған жылдар бұрынғы жан-жануарға тіршілік дарып, қым-ғуып қимыл басталады. Сурет аңшылардың жебелері суылдап, найзалары зуылдап, мүйізі қарағайдай бұғылар жанталасады. Дәл қазір қос дөңгелекті арба да, қосақтап жегілген өгіз де, көкке қол жайған ана да, етекке оралған бала да қимыл үстінде. Тіштен құпия таңбалар мен белгілердің өзі үн қатып, жыпырлап, сөйлеп кеткендей...

Көне заман құпиясын бала қиялы өзінше жориды, өзінше сөйлетеді. Адамзаттың балаң кезіндегі ұғым-түсінігі қалдырған белгі-бедер бала санасымен үндесіп жатқандай, тіл табысқандай. Сол көне белгілердің бүгінгі таңдағы ең зерек жорушылары да осынау балалар сияқты.

Жартастағы суреттерді армансыз сөйлеткен балалар енді, сөз жоқ, үңгірге кіреді. Үңгірдің әсері әрине, айырықша. Дәл қазір күнұзынғы айтақыр жолдан, байтақ тас қорымнан жұмбақ мазардан, құпия суреттерден туындаған небір қиял-ғажайып елестер енді шындыққа айналып, алдыңнан шығатындай. Көз жетер жерден әріге аттап басуға батылы жетпеген балалардың балапан жүректері дүңгір қағып, біріне-бірі иін тіреседі. Білмекке деген құмарлық жіпсіз байлап тастағандай.

Амал қанша, ғасырлардың құпиясы бала аңсарына оңайлықпен ашыла ма! Міз бақтастан, тырс етпес тылсым күйін өзгертпестен қала береді.

Балалар тас түнек үңгірді артқа тастап, сыртқа беттейді. Жарық дүние, туған жердің көк торғын аспаны алдынан шығады.

Көк торғын аспан... Көк жүзінде айқыш-ұйқыш ақ жолақ іздер жатыр. Бұл—бүгінгі күннің үйреншікті ізі, Күн сайын күміс қанаты жалтырап, байтақ даланы

тітірете ұшып өтетін көк сұңқарының соңында шүйкедей созылып осы секілді ақ жолақ қалатын. Бала қиялы бұған да ілесіп жөнеледі. Шіркін-ай, ұшырып бара жатқан кім екен? Қайдан ұшып шықты екен? Қайда асығып барады? Ұлы сезім — күдірет түйсік — білмекке деген құмарлық титтей жүректі тулата жөнеледі. Бұл адамзат баласының маңдайына жазылған мәңгілік қасиет.

Шексіз ғұмыр, мәңгілік даму алдында бұрынғы өмір сүргендердің бәрі де нәресте іспеттес. Анау сайрап жатқан айтақыр жол да, сыр-мұңын ішіне түйіп мүлгіген тас қорым да, мынау күңгір қаққан мазар да, тұла бойы жазу-сызуға толы жалама жартас та, тылсым түнекті алдына тұтар үңгір де, тіптен сонау көк жүзінде қалған ақ жолақ та... бәрі-бәрі білмекке деген құмарлықтың іздері.

Иә, нәресте сезім, балаң түсінік туған жер төсіндегі шежірелі сораптарды шиырлап жүргенде жиырмасыншы ғасыр ақыл-ойының ізі сол даланың көгіне шимай салып кетіпті... Міне, балалық шақтың естен кетпейтін бір суреті осы еді.

...Содан бері де талай уақыт өтті. Талай рет көктем гүл шашып, жыл құстары жұмыртқа салды. Дала әлі де сондағы сабыр мен сырға тұнған қалпында. Тауы тау, тасы тас, көлі көл, гүлі гүл күйінде. Айтақыр Хан жолы да, ауыл орнындай тас қорым да, мүлгіген мазар да, меңірейген жартас та, ондағы шым-шытырық жазу-сызу да, үңгір де еш өзгермеген.

2. Өзгергені бір-ақ нәрсе. Ол — балалық қиялымыз. Дәлірек айтсақ, балаң қиялымыз. Ғасырлар бойы өзін-өзі тани алмай, туған жердің құпиясына таңырқап, тамашалап өткен балаң қиялымыз байсал тартқандай. Оң-солымызды, тереңдік-биігімізді, арғы-бергімізді тани бастадық. Бұл — халық өміріндегі рухани мәдениеттің, ғылыми ойдың, тегеурінді әрекеттің жаңа кезені. Мұндай ұлы бетбұрысты Октябрь революциясының шұғылалы шапағы ала келді. Байтақ дала төсіндегі көз алдымызда өткен формациялық алмасулар, әлеуметтік өзгерістер, экономикалық жаңғырулар сол даланың дидарына жаңа рең, жарқын шырай ұялатты. КПСС Орталық Комитетінің Бас секретары, СССР Жоғарғы Советі Президиумының Председателі Л. И. Брежнев жолдастың сөзімен айтқанда: «Туысқан республикалар шоғырында қазір

Қазақстан жұлдызы бұрынғыдан да жайнап, жарқырай түсті» (5, 174).

Даланың түлеуі, сөз жоқ, сол даламен тағдырлас халықтың жан дүниесін де нұрландырмақ. Бұл—әлеуметтік-экономикалық ілгерілеудің рухани толысуға шапағатын тигізетін әліппе шындығы. Ғасырлар бойы тусырап жатқан дала төсіне кен барлаушылардың бұрғысы ғана бойлап қойған жоқ, сонымен бірге археологтардың абай қимылы да алыс заманалардың қатпарына үңіле бастады. Кен барлаушылар «көкектен басқа құсы жоқ, көкпектен басқа шөбі жоқ» құла дүздің қойнынан небір асыл қазыналарды тауып, өлкемізді құт мекенге айналдырса, археолог-тарихшыларымыз сол даланың шежіре сырын алдымен өзіне, қала берді әлемге паш етті.

...Жұмыр жер адамзат баласының ғұмыр шежіресін қаза жіберместен өзінің өн бойына жазып жатады. Тек оны оқи білер кез, түсіне білер көкірек керек. Бақсақ, бала кезімізде, балаң кезімізде асық ойнаған айтақыр төрткүл дүниені орап кететіні қасқа жолдың бір тармағы екен. Анау жалама жартас түбіндегі үңгірді паналап, сол үңгір ішінде бауыр көтерген адам әулеті арада әлденеше мыңдаған жылдар өткенде, дәл сол өңірден адамзат баласының тарихында тұңғыш рет космос кеңістігіне көтерілді. Тас түнек үңгір... шексіз кеңістік! Әсіре-қызылы жоқ, бірақ қиялдың өзі қызғанардай шындық. Иә, тастүнек үңгір мен шексіз кеңістік! Адамзат баласының бүгінге дейінгі ғұмыр шежіресі осы екі аралықта сайрап жатыр. Әлгі тасқорым да, балбалдар мен тұнжырлар да, жалама жартас бетіндегі белгі-бедер де, күнгірлеген мазар да, көк жүзіне шимайлы із тастаған самолеттер де бәрі-бәрі жаңағы тас үңгірден бергі өмір жолымыздың өн бойына жазылған ғұмыр шежірелеріміз. Әр ұрпақ бүкпесіз шындықпен өз болмысының ізін қалдырған. Тас үңгірден бергі шежірелі жолдың өн бойында мың-сан ұрпақтың өмір үшін тырбанған тынымсыз тіршілігі, ұғым-сенімі, салт-дәстүрі, тірнектеп жинаған тәжірибесі, бір-біріне көрсеткен зорлығы мен қорлығы, сирек те болса қуаныш белгілері сайрап жатыр. Бұл — таным жолы. Ең ғажабы

1 Бұл жерде және бұдан былайғы беттерде жақша ішіндегі бірінші цифр кітап соңында берілген әдебиеттер тізімінің рет санын білдіреді. Екінші цифр—цитата келтірілген шығарманың бетін көрсетеді. Егер цифрлар саны үшеу болса, онда біріншісі жүгінген әдебиетіміздің кітап соңындағы рет санын, екіншісі сол әдебиеттің томын, ал үшіншісі—бетін көрсетеді.

сол—Адам құдірет табанын тасқа тілдіріп, маңдайын күнге күйдіріп, көбесін сөгіп, өкпесі өшіп, ілгері жылжыған сайын өзінің асқақ тұлғасын талмастан шыңдап отырпты. Мұның өзі сайып келгенде танымның шыңдалуы. дәстүрдің шыңдалуы, сұлулық туралы ұғым-түсініктің шыңдалуы...

Міне, қадірлі оқушым, туған өңір өзінің шежірелі сырын тыңдату үшін жолға шығарған жайы бар. Рас, табан жолымыз алыс қиянды шарламайды. Оның есесіне уақыт жолы бізді алыс заманалар сілеміне бастайды. Уақыттың тым шалғай да шимайлы жолы бізді Сарыарқа деп аталатын құба жонның төсіндегі құжынап жатқан тарихи, археологиялық, топонимиялық, эпиграфикалық, архитектуралық белгі-бедерлеріне алып келер. Осы тұста негізгі мақсаттың басын аша кеткен артық емес. Біз әлгі белгі-бедерлерге тізгін тарта отырып, халқымыздың ғасырлар қойнауынан басталар рухани таным-түсінігі жайында, дәстүрлі өнеріміздің тегі туралы, сол дәстүрлі өнеріміздің уақыт толқынында жінішкеруі бар, бірақ үзілмеген ерекшелігі хақында ой өрбітіп көрмекшіміз.

Қандай бір белгі-бедерге назар аударсақ та, осы уақытқа дейін жинақталған тарихи, археологиялық деректер, пайымдаулар қаперімізде отырады. Әрине, ойды ортаға салудан зиян жоқ, ол айтылмай қалса — өкінішті. Бәлкім, кей тұстарда жаза басып, жаңсақ кеткендей жайымыз да болар. Қалай дегенмен де, шындықтың (ғылымның) жолы — шырғалаң, күрделі де қиын соқпақ. Ал сол шырғалаң жолдың аузына «Басқалардың кіруіне болмайды» деген жазуды іліп қоюға тағы да болмайды (96, 20). Олай болды дегенше, ондай жолға шөп шығып кету оп-оңай. Ашық аспан астында, туған өлке төсінде тұнып жатқан шежіре сырды жол-женекей хал-қадірімізше айта жүруге жарасақ арман бар ма!

Себепсіз салдар жоқ. Хал-қадіріңізше бір істі тындырдым-ау, дегенде, сол іске демеу болғандар еске түседі. Сайын даланың сағымды белдерін бірге шарлап, қанатты ойларын ортаға салған Ғабдолла Құлқыбаев, Марат Сенбин, Жомарт Әбдіхалықов сияқты достардың есімін құрметпен атаймын. Әсіре қызылдан ада, ғылыми ақиқатты темірқазық еткен академик Әлкей Марғұланның ақыл-кеңестеріне айтар алғысымыз айырықша.

I

I. -

6epi -

F . 0

Yi i Yi

i F , i i i

ii i F .

-Yiii i i

F i

, ii Y . 0

Yi F .

i i iii

i Y F F ,

F i i

, i ii

. Yi i F F

Yii F i , -

ii ii , -

, F -

i -

i - , F F -

i i . , -

ii -

i F i i i i i (10 6,

7). i i Yi ,

, ii

1 -

1 ii

- Y i 1 i

1.

дерге дейінгі, ауыл, село, қалалардан бастап, ондағы завод, фабрикаларға дейінгі сан тарау ғұмырдың белгі-бедерін рухани, мәдени нышандар — бір сөзбен айтқанда, өмір салтының, тіршілік болмысының бедері деп қарауымызға дес береді. Бұл, әсіресе, бүгінгі таңда, кемелденген социалистік қоғамымызда эстетикалық мәдениет бүкіл-халықтық іс-әрекетке айналған шақта тіпті айқынырақ аңғарылып отыр. Әрі қарай ой өрбітсек, эстетиканың нысана етері тек қана әдебиет, көркем сурет, мүсін, музыка, архитектура, сахна өнері ғана емес, сонымен бірге қоғамдық өміріміздің материалдық-өндірістік, әлеуметтік-саяси жәпе рухани өрістерін де қамтитынын көреміз. Әрбір индивидтің рухани деңгейі практикалық іс-әрекеттің әмбебаптығына, жан-жақтылығына байланысты деп келетін тұжырым — эстетика туралы түсініктің адастырмас бағдаршысы. К. Маркстың мына сөзін оқып көріңіз: «Воздействуя... на внешнюю природу и изменяя ее, он в то же время изменяет свою собственную природу. Он развивает дремлющие в ней силы и подчиняет игру этих сил своей собственной власти» (1, 23, 188-189). Тағы да былай дейді: «Лишь благодаря предметно развернутому богатству человеческого существа развивается, а частью и впервые порождается, богатство субъективной человеческой чувственности: музыкальное ухо, чувствующий красоту формы глаз...» (2, 593). Ендеше қоғамдық сана қоғамдық болмыстың перзенті екеніне күмән болмаса керек. Ал мынау байтақ даламыздағы шашырап жатқан ескерткіш белгілердің бәрі де, сөз жоқ, саналы әрекеттердің сілемі. Уақыттың сан тарау толқыны тудырған сол ескерткіш белгілерге зер сала отырып адамдардың ұғым түсінігін, тұрмыс-тіршілігін, салт-санасын, тылсым дүниені сұлулық заңдылықтары бойынша игерген талғам деңгейлерін анықтауға болады. Адам жасаған мәдениет атаулы сол адам қалыптасқан мәдени ортаның деңгей-дәрежесімен өлшенеді.

Ескіні жаңаның ығыстыруы, жаңаның уақытқа қызмет етуі, бұл — мәңгілік процесс. Осынау бірін-бірі жоқ-қа шығарып жататын мәңгілік процестің үзілмей созы-

¹К. Маркстың айтуынша адам баласы өзін коршаған табиғи ортаға ықпал жасап, оны өзгерту арқылы өзінің де жаратылысын өзгертіп отырады (1, 23, 188-189). Сол сияқты адамзат баласы жаратылысындағы мүмкіндігі мол ерекшеліктердің арқасында музыканы айбырар құлақ, сұлулықты танытын кез... сияқты субъективті сезімдерін шындап отыратынын ескертеді (2, 593).

латын бір арқауы бар. Ол — дәстүр. Көрнекті совет филологы, профессор А. Ф. Лосевтің айтуы бойынша мәдениеттің қандай бір айғағы болса да, мейлі мифологиялық, философиялық, эстетикалық, филологиялық немесе тар аядағы терминологиялық айғақтар болсын, бәрі-бәрі мәдениет атты байтақ әлемде тек қана дәстүрдің көлігіне мінгесіп ілгері жылжиды. Тарих кең көзді елек сияқты. Уақыт екшеуіне төтеп бере алмағандар сол елек көзінен түсіп қалады, Бұл қатал заңдылық дәстүрге де қатысты. Қоғам дамуына қағажу келтірген дәстүр атаулы тарихи прогрестің шаңын қауып қалмақ. Бірақ қандай бір әлеуметтік өзгерістерде де тіршілік болмысының дәстүрлік сабақтастығы үзілмейді. Егер біз адамзат мәдениетін мәңгілік мұхитқа бет алған өзенге теңесек, ал дәстүр сабақтастығын сол өзенге нәр беріп жатқан бастау бұлаққа теңеуге болар еді.

Дүние — үлкен көл,
Заман — соққан жел,
АЛДЫҢҒЫ толқын — ағалар,
Артқы толқын — інілер,
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер, —

деп ұлы Абай айтқандай, ұрпақтардың алмасуы тоқтамаған жерде дүние болмыс-бітімінің сабақтастығы үзілмек емес. Сондықтан да өмір тіршіліктің әр саладағы дәстүрлік жалғасуын адамзат тәжірибесінің, адамзат мәдениетінің арбақешіне баласа лайық. Дәстүрдің жалпы философиялық мәні де осыған саяды. Дүниеге келген адам бойында адам болудың нышаны ғана болады. Сол адам нышанындағы тіршілік иесін әлеуметтік тарихи тұлға (личность) ретінде қалыптастыратын—әр халықтың тарихи-табиғи болмыс-бітімінің табы, дәстүрдің құдіреті, мәдениеттің сабақтастығы. Адам ешуақытта өзінен-өзі адам болмайды, адам болуды шыр етіп дүниеге келген күнінен бастап үйренеді. Ал адамды адам ететін — жұмыр жерді мекен еткен сан толқын ұрпақтардың ақыл-ойы мен тірнектеп жинаған тәжірибесі. Ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа, әкеден балаға ауысатын тарихи-әлеуметтік, қоғамдық практикалық болмыс-бітім, қасиетті дәстүр сабақтастығы болмаса адамзаттық прогресс те болмас еді. Өмір-салт, тіршілік болмысының ғажайып сабақтастығы үзілген жерде бәрін де тырбанып қайтадан бастауға мәжбүр болар едік. Әрбір адамның

бойында адамзат баласы жүріп келе жатқан жолдағы баға жетпес тарихи тәжірибенің үлгісі бар. Адамзат баласы жасаған мәдениет маржандарын теңдеп алған дәстүрдің ұлы керуені мәңгілік тоқтамастан уақытқа ілесіп отырмақ. Партиямыздың XXII съезінде қабылданған КПСС Программасындағы «Дүние жүзілік мәдениетте жасалған не жақсының бәрін өз бойына жинақтап алып, онан әрі дамытушы коммунизм мәдениеті — адамзаттың мәдени дамуындағы жаңа, жоғары саты. Бұл мәдениет қоғамның рухани өмірінің барлық алуан түрі мен байлығын, жаңа дүниенің жоғары идеялылығы мен адамгершілігін өз бойына жинақтайтын болады. Бұл тапсыз қоғамның мәдениеті жалпы халықтық, жалпы адамзаттық мәдениет болады» (6, 447—448),—деген тұжырымдар бүгінгі таңда рухани танымның алтын казығы.

Ұрпақтар сабақтастығының, дәстүр сабақтастығының, мәдениет сабақтастығының айғағын бүгінгі гүлденіп-көркейген Қазақстанның тарихи болмысынан айқын аңғаруға болады. Советтің шығыстанушы археологтары, лингвистері, нумизматтары, архитектура тарихын зерттеушілері, әдебиет пен өнердің, ғылымның тарихын зерттеушілері, этнографтары бүгінгі таңда Орта Азия халықтарының мыңдаған жылдық ғұмыр шежіресін паш ете алар қыруар мағұлматтар жинақтап үлгерді. Рас, Орта Азия халықтарының, соның ішінде дала өлемін мекендеген қазақтар сияқты көшпелі¹ елдердің ата-бабалары туралы деректер шумерлер мен мысырлықтардың (Египет), эламиттер мен урартулықтардың жазбаларында, парсы патшаларының тасқа басылған шежірелерінде, Тәуратта (Библия), Қиыр Шығыс пен Европа жиһанкездерінің, тарихшыларының жазбаларында кездеседі. Әрине, олардың қай-қайысысы да дала тұрғындарының болашағын ойлағандықтан деректер қалдырмаған. Олар сол даламен сауда-саттық жасасқан, сол далаға жорыққа аттанған, сол даладағы тасқын судай қалың нөпір қарулы қолдан талай рет зардап та шеккен. Шығыс тарихын зеттеуші ғалым Л. Н. Гумилев айтатын ұлы даладағы көшпелілер империясы тарихтың ұзына бойына төңірегіндегі отырықшы елдердің қай-қайысының

¹ Көшпелі — «көшпенді» емес. Тіліміздегі «көшпенді», «тастанды», «жуынды», «шәйінді», «ірінді», «қиынды», «жаттанды» сияқты «иды-нді» жұрнағымен айтылатын сөздердің бәрі де жағымсыз мағына береді. Демек, дұрысы «көшпелі» болады.

да өмір жолына тайға таңба басқандай іздерін қалдырып отырған. Әрине, мұның бәрі бүгінгі байсалды методологиялық принципітер бойынша көшпелілердің тарихи аралындағы көптеген халықтардың әлеуметтік-саяси байланысы, тарихи-мәдени қарым-қатынасы, рухани алмасуы, бірін-бірі байытуы тұрғысында қаралады”

Туған өлкенің қызық та, күрделі тарихын танып-білуде Октябрь революциясына дейінгі орыс ориенталистерінің сіңірген еңбегі де айырықша. Сөйте тұра, шын мәніндегі ғылыми тұжырымды нақтылы деректерге жүгіне отырып арғы-бергі тарихымыздың күрделі шежіресін совет ғалымдары жасады. Олар темірқазық еткен методологиялық принцип—диалектикалық материалистік концепция отандық ориенталистика жинақтаған қыруар материалдар мен деректерді саралап берді деп мақтанышпен айтуға болады. Совет ғалымдарының табанды еңбегінің арқасында тұңғыш рет байтақ Отанымыздың шығыс өңірін мекендеген халықтардың шыншыл, ғылыми тарихы жасалды. Отаршыл менмендіктен ада немесе кіріптар қорғаншақтығы жоқ тарихи шежіренің жасалуы Советтік Отанымызды мекендеген халықтардың өткені мен бүгінін танып білуіне, болашағына сеніммен қарауына себеп болып отыр. Мұның өзі, сайып келгенде, халықтың рухани таным-түсінігі баландықтан байсалдылыққа көшу деген сөз. Жеті атасын ғана білгенге мәз болған ел-жұрт енді жеті ықылым заманғы тарихи жолын танып білуге ден қойды. Советтік Қазақстанның бүгінгі таңдағы гуманитарлық ғылымы сан тарау өрістерге шығып, халықтың өткенін бойлай зерттеуде. Тарихшылардың, археологтардың, этнографтардың, фольклористердің, өнердің әр түрін зерттеуші мамандардың эмпирикалық материалдарында сүйене отырып, іргелі тарихымыз туралы, дәстүрлі өнеріміз туралы, халқымыздың ғасырлар қойнауынан тартылатын эстетикалық таным-түсінігі туралы толғамды ойлар қозғауға мол мүмкіндіктер туды. Байтақ дала төсіндегі шашырап жатқан алыс заманалардың белгі-бедері тарихи тұрғыдан ғана құпия сырын ашып қойған жоқ. Енді қасқая созылған айтақыр жолдар да, құж-күж болып шөккен тас қорымдар да, күңгірлеген күмбездер де, құпия жазулар да халқымыздың өткен өмір жолын, таным-түсінігін, эстетикалық талғамтатымын танып-білуге көмектесер кілтке айнала бастады. Тарихи-мәдени, археологиялық мұраларды іздеп табу, тіркеуге алу бір ғанибет болса, оларды аялап, қорғап

қалпына келтіріп, ұрпақтар игілігіне айналдыру—екінші қажеттілік. Ал табылған, тіркеуге алынған асыл мұралардың тарихи-мәдени мәнін ашу, халқымыздың тарихи болмысының айғағы ете зерттеу, эстетикалық таным-түсінікпен тамырластығын анықтау — міне, бұл ең мәнді, ең негізгі мақсат. Тарихи-мәдени мұралардың тағылымдық қасиетінің ізі, міне, осында болса керек.

2. Қазір Қазақстан жерінде, Республикамыздың байтақ даласында ежелгі заманнан бастап бүгінгі күнге дейінгі уақыттың қуәгері сияқты 25 мыңнан астам тарихи, мәдени ескерткіштердің бар екендігі анықталып отыр (42, 14). Халқымыздың осынау ғажайып мұрасын есепке алу, оларды қорғау және ғылыми білгірлікпен қалпына келтіру аса мәнді проблемалардың бірі. Оған қоса сол тарих ескерткіштерінің ғылыми мәнін саралау, халқымыздың сан ғасырлық мәдени болмысына айғақ ету бүгінгі кемел уақытымыздың рухани қажеті. Шашырап жатқан сан ғасырлық көркем мұраларды, замана айғақтарын типологиялық және нақтылы тарихи аспектіде зерттей отырып, әрбір ғылыми жаңалықтың бұқаралық сипат алуына, мән бере білудің маңызы зор. Халықтың ғұмыр шежіресімен сабақтас археологиялық, этнографиялық тың деректер, тарихи, эстетикалық соны пайымдаулар аз аяның, тар өрістің «жаңалық-жетістігі» болып қалмай, халықтың рухани игілігіне ұласуы керек. Жаңа социалистік мәдениеттің алғы шарты ретінде, ғасырлар бойы тарихи даму барысында жасалған мәдени мұраға сын көзімен қарай отырып, оның сабақтастығын қамтамасыз ету қажеттігін кезінде В. И. Ленин атап көрсетті (4, 31, 288).

Ұлы Октябрь социалистік революциясының алғашқы күндерінен бастап-ақ Коммунистік партия мен Совет үкіметі мәдениет байлықтарын бұқара халықтың игілігіне айналдыру шараларына айрықша мән берді. 1918 жылдың 14 апрелінде Халық Комиссарлар Советі жариялаған "Республика ескерткіштері туралы" Декреті, 1918 жылдың 5 октябрінде В. И. Ленин қол қойған «Жеке адамдардың, жұртшылықтың, мекемелердің иелігіндегі өнер және ескілікті ескерткіштерді тіркеу, есепке алу, қорғау туралы» Декрет немесе 1919 жылдың 18 апрелінде үкімет декретімен құрылып, кейін СССР Ғылым Академиясының құрамына енген Россияның материалдық мәдениет Академиясы сияқты ауқымды шаралар тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау үшін жасалған

тендесі жоқ қамқорлықтар еді. Одан бері де партия мен үкімет Совет Одағындағы халықтардың мәдени мұраларына ұдайы әкелік қамқорлық көрсетумен келеді. Солардың ішінде 1923 жылы мәдени мұраларды мемлекет қамқорлығына алу үшін арнаулы қаржы бөлу туралы қабылданған қаулының мән-маңызы ерекше болды. Байсалдылықпен жүргізілген бұл сияқты игі шаралардың қай-қайсысы да, сөз жоқ, өз нәтижесін беруде.

1976 жылы «Тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану туралы» СССР Заңы, ал 1978 жылы «Тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғау және пайдалану туралы» Қазақ ССР Заңы жарық көрді. Бұл сияқты заңдардың қабылдануы — бұқара халықтың кемелденуі мен рухани толысуын одан әрі жақсарту жолында Коммунистік партияның және Советтік мемлекетіміздің аса зор қамқорлығының тағы да бір тамаша айғағы болды. Жаңа заңдарда тарих пен мәдениет ескерткіштерін мемлекеттік тіркеуге алудан бастап, оларды қорғау мен пайдалануға және әрбір ұйымдар мен азаматтардың жауапкершілігіне дейінгі мәселелерді жан-жақты ескерген. Осынау өзекті талаптардың қай-қайсысында да халықтың рухани мәдениетінің өсіп-өркендеуіне ыждағаттықпен қарау жөнінде В. И. Ленин идеяларының басшылыққа алынып отырғанын айқын аңғарамыз. Жаңа Заңға тән ерекшеліктердің бірі — мәдени мұраларға қамқорлықпен қарап, оны қорғау ғана емес, сонымен бірге тарих және мәдениет ескерткіштерін идеялық-тәрбие жұмыстары үшін мейлінше тиімді пайдалану болып табылады. Социалистік қоғамымызда жеке адамның қалыптасуына, халық санасының өсуіне, қоғамдық психологияның қалыптасу процесіне, ұлттық сана-сезімнің шыңдалуына тарихи-мәдени мұралардың ықпалы ерекше. Сондықтан да Жана Заң бізден тарих пен мәдениеттің озық үлгілерін көздің қарашығындай сақтауды талап етеді, сол озық үлгілер арқылы идеялық сенімімізді нығайтуға, бүгінгі ірге тасы биіктеп бара жатқан мәдениетіміздің талғамды да татымды, ойлы да өнегелі болуына ықпал етуге шақырады.

Бүгінгі ұрпақтың тәрбиешісі тек туған шаңырағы, білім алған мектебі немесе жолдас-жоралары ғана емес. Сонымен бірге, өткен өмірдің белгі-бедері, жаңғырығы, тарихы — біздің, әр қайсымыздың көзге көрінбес «ұстазымыз». Жолың түскен бір шақтарда көзі қарақты

серігін «мына төбенің етегіне еліміздің тарихындағы тұңғыш мыс заводы салыныпты», «осы даладағы әр түп көденің тамырын әйгілі Ақан серінің дауысы дірілдеткен» десе, немесе «мына бір ағаш үйде Михаил Васильевич Фрунзе оқыған», «ал мына бір үйде дауылпаз ақын Қасым Аманжолов тұрған» десе, осы бір болмашы деректің өзі-ақ сіздің сана-сезім әлеміңізді туған жердің шежірелі тарихымен тамырластырып кетпей ме! Демек тарихтың сан толқын дерегін, туған еліміздің еңбек шежіресін, революциялық дәстүрін, сан тарау өнерінің сабақтастығын білу арқылы біз ең алдымен өзімізді өзіміз танимыз. Қайдан шығып, қайда бағдар түзегенімізді білеміз. Тарихи-мәдени мұраны танып-білу арқылы біздің әр қайсымыз өткеніміз бен бүгінгіміз үшін, жарқын болашағымыз үшін парасат-болмысымызды шындаймыз. Адам баласы үп еткен желге тамырын үзіп, тоқтаған жерге тұқымын төгетін қаңбақ емес қой. Саналы адамның (хомо сапнэнс) ең бір мәнді белгісі: ол рухани отырықшылығымен, яғни қоғамдық-әлеуметтік күнкөріс, түсінік тәжірибесінің тарихи сабақтастығымен дараланады. Біздің ата-бабаларымыздың өмір-салты көшпелі болғанымен, рухани болмысы көшпелі болмаған. Кез келген көшпелі бабаларымыз туған жердің өзен-көлін, тау-тасын, орман-тоғайын ешбір отырықшы замандастарынан кем сүймеген. Сондықтан да кіндік қаны тамған жері үшін тайсалмастан жүрек қанын да төге білген. Сондықтан да сол даланы әнмен әддилеп, күймен тербеген. Сол далаға ең аяулы атаулар берген. Сол далаға тек қана сұлулық деп аталатын ұлы түйсікпен үндесетін белгілер қалдырған. Қысқасы, байтақ дала көшпелілердің рухани әлемі болған. Ендеше, дәл бүгінгі таңда да туған шаңырағыннан бастап, өз мектебінді, өз ауылыңды, өзіңнің қалаң мен даланды, туған елінді, бүкіл адамзатты сүю, осынау байтақ әлемдегі рухани асылдарды ардақ тұту—ең алдымен адамның рухани отырықшылығы үшін, демек, адамгершілік түйсік-сезімнің, дүниетаным түсініктің тегеурінділігі үшін де қажет. Туған жер төсіндегі тарихи мұраға немкетті қарау—туған ел тағдырына немкетті қараумен бара-бар...

Сондықтан да біз туған жердің төсіндегі белгі-бедерге сергек мойын бұра отырып, өткенге ой зерделетеміз, бүгінгі жеткен жерімізді бажайлаймыз, болашағымызға жауапкершілікпен қарап, ертеңіміз үшін еркін әрекетпен батыл күресеміз.

III. ¥

, , ,
 , , ,
 "I
 , , ,
 , , ,
 " - i: "

I. yFbMMeH 6ip -

ri — — F - 1 1
 , — , F F
 - F F . -

1 (36, 3—8) .

F . 1
 , " , " -
 1 yF - y i i i 1

1 , i i , 1,
 1 1 ,

сезімталдығына айғақ. Бүгінгі география ғылымы Сарыарқаның мыңдаған шақырым жерге созылған қоянжон дөңес екенін тайға таңба басқандай қағазға түсіріп беріп отыр. Шынында да Арқа десе арқа екен. Осынау сұлап жатқан ұзын жалдың, дөңес белдің қос қапталындағы өзен атаулы екі жаққа айырыла ағып жатыр. Бір *сәт*, шығысында — құс тұмсықтана біткен Тарбағатай сілемінен бастап, батысында — керіліп жатқан Торғай ойпатына ДЕЙІНГІ аралықтағы Сарыарқаның апай төсіне зер

салыңыз. Алып жонның өзендері екі жаққа ағады. Сол қапталынан төгіле аққан Шар, Шағын, Ащысу, Түндік, Көктал, Жарлы, Талды, Өленті, Сілеті, Есіл, Нұра, Құланөтпес, Терісаққан сияқты арналы өзендер мандайын солтүстікке қаратқан. Ал енді осы өзендермен бастауы бір, шыққан жері ортақ Аякөз, Бақанас, Тоқырауын, Былқылдақ, Қаратал, Қаршығалы, Жіңішке, Жәмші, Мойынты, Сарысу, Сарыкөңгір, Қаракөңгір сияқты жылғасы мол, суы тұщы өзендер кереғар бағытта оңтүстікке қарай жамырай ағып жатыр. Міне, осы келтірілген мысалдардан-ақ Сарыарқаның алып су айырығы екенін, ағын су атаулы сол қоянжон дөңестің қос қапталынан төгіле ағатынын көреміз. Мұндай байтақ жонды Арқа демеске болмайтын да секілді. Басқаша атау көкейге қонбайтындай, көңілге орнықпайтындай.

Көңіл зеректігіне қоса кең ауқымдағы сұлулықты сезіп білудің дәлдігі де қайран қалдырады. Сарыжон емес. Сарыжазық емес, Сарыдала емес... Сарыарқа! Сары десе дегендей, бұл байтақ өлкенің мың сан өсімдігінен бастап, тау-тасына дейін сарғыш тартып жатады. Сондықтан да дендей біткен өсімдіктерін боз бетеге, боз жусан, сары көде, ақ селеу, ақ ши, шұбар тарлау, ақ қайыңды ақтоғай, боз тораңғы, боз тал деп атайды. Ал жұмыр жердің өзімен құрдас дерлік әбден мүжіле тозған тауларын көбінесе Ақтау, Сарытау, Қызылтау, Қызылжал, Ақсөңгір, Қызыларай, Ақшатау деп атаса, жазық далаларын Сарыжазық, Ақдала, Бозжазық, Жосалы деп тайды. Арқа тауларындағы мүжілген жартастар мен қақырайған күз қияларына дейін қатпар-қатпар қызғылт сары құмқайрақ тас (песчаник) болып келеді. Ең арғысы бұл өлкенің қойдай өрген киігі мен түлкісі де қызғылт сары, арқары сарғыш, қасқыры көкшулан болып кездеседі.

Сарыарқаның табиғаты да өзіндік ерекшелігімен қайран қалдырады. Мүлгіген қара орманы, мөлдиреген айна